ASPECTE ALE ISTORIEI DACIEI OGLINDITE ÎN EMISIUNILE MONETARE DIN TIMPUL LUI FILIP ARABUL

Abia aclamat împărat de armatele din Orient, după dispariția lui Gordian al III-lea, Filip Arabul avea de înfruntat o puternică dezlănțuire a forțelor barbare la Dunăre și Rin.

Fără îndoială, războiul cu parții, început sub Gordian al III-lea, în 242—244, a încurajat neamurile barbare să-și reia incursiunile. Astfel, în 244, alamanii trec Rinul și incendiază fortul Saletio (Selts, în Alsacia); invadatorii au ajuns, se pare, pînă în Raetia [1]. Cam în aceeași vreme, frontul din Pannonia, pînă atunci calm, este teatrul unor violente înfruntări între trupele romane și quazi [2].

Dar presiunea barbară s-a manifestat cu deosebită tărie la Dunărea de Jos. Marea uniune a triburilor carpice se năpustește asupra Daciei, afectînd și Moesia Inferioară [3]. De aceea, însuși împăratul, așa cum rezultă din relatările lui Zosimos, vine la Dunăre pentru a conduce luptele contra carpilor [4]; un rescript din 12 noiembrie 245 arată că împăratul a stat un timp într-o localitate numită Aquae, desigur în apropierea teatrului de operații militare [5].

Carpii au fost înfrînți și siliți să ceară pace. Monedele anunță această victorie prin emisiunile din 247 cu legenda *Victoria Carpica* [6], iar împăratul își ia titlul triumfal de *Carpicus Maximus* [7].

Îngropările masive de tezaure, precum și părăsirea limesului transalutan — consecință directă a războiului cu carpii — atestă pericolul prin care a trecut Dacia [8]. Fără a insista mai mult asupra acestor evenimente,

[1] J.J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1959, p. 216; Xavier Loriot, *Chronologie du règne de Philippe l'Arabe (244—249 après J.C.)*, ANRW, II, 2, 1975, p. 792, nota 15.

[2] J. Fitz, *Les Syriens à Intercisa*, Bruxelles, 1972, p. 114—116.

[3] R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 240—241; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, București, 1969, p. 439.

[4] *Istorie contemporană*, I, 20 (v. *Fontes historiae Daco-Romanae*, II, București, 1970, p. 301).

[5] Vezi X. Loriot, *op. cit.*, p. 793 și nota 19; acest autor crede că este vorba de localitatea *Aquae* din Dacia Inferioară, pe care D. Tudor, Latomus, 25, 1966, 4, p. 847—854 (v. idem, *Oltenia romană* [4], București, 1978, p. 38), o localiza la Cioroiu Nou (jud. Dolj).

[6] RIC, IV, 66; cf. X. Loriot, *op. cit.*, p. 793.

[7] R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* [4], Paris, 1914, p. 217; N. Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques „Eirene", Cluj-Napoca, 2—7 octobre 1972*, București—Amsterdam, 1975, p. 646—647 și nota 28.

[8] B. Mitrea, *Tezaurul de la Ruși—Sibiu și acțiunea carpilor împotriva stăpînirii romane în Dacia pe timpul lui Filip Arabul*, SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 611—640; idem, *Cu privire la tezaurul monetar imperial de la Săpata de Jos și prăbușirea limesului transalutan*, SCN, IV, 1968, p. 197—205; idem, *Observații numismatice și istorice asupra tezaurului de monede romane imperiale descoperit la Ioneștii Govorii*, SCN, IV, 1968, p. 209—221; C. Preda, *Tezaurul monetar de la Bîrca (jud. Dolj) și unele probleme privind atacurile carpilor din anii 242 și 245 în Dacia romană*, SCN, IV, 1968, p. 175—195; vezi și D. Tudor, *La fortificazione delle cità romane della Dacia nel sec. III dell'e.n.*, Historia, XIV, 1965, 3, p. 368—380.

StCl XXV, 1987, București, p. 57—61

ne propunem în cele ce urmează să evidențiem anumite emisiuni monetare ale lui Filip Arabul, care pun într-o lumină nouă unele aspecte militare ale istoriei Daciei în timpul domniei acestui împărat și celei a predecesorului său.

Este vorba de două tipuri de monede emise de *colonia Heliopolis* din Siria [9]:

(1) Av. Αὐτοκ(ράτωρ) Κ(αίσαρ) Μ(άρκος) Ἰούλ(ιος) Φίλιππος Σεβαστός. Cap laureat spre dreapta.
Rv. *Col(onia) Hel(iopolis); leg(iones) V Maced(onica) (et) VIII Aug(usta)*. Bust turelat al unei femei văzut din față, așezat pe un *cippus*, între doi militari în picioare, ținînd fiecare *uexillum* și scut.
Cohen, V, p. 127, nr. 333.

(2) Av. *M(arcus) Iul(ius) Philippus Caes(ar)*. Bustul său laureat și drapat spre dreapta.
Rv. *Leg(iones) V Maced(onica) (et) VIII Aug(usta); col(onia) Hel(iopolis)*. Preot conducînd doi boi; la dreapta, în cîmp, două *labara*.
Cohen, V, p. 176, nr. 130.

Monedele descrise mai sus, pe al căror revers sînt menționate legiunile V Macedonica (din Dacia) și VIII Augusta (din Germania Superior), constituie dovada prezenței unei vexilații din aceste unități la războiul contra parților [10].

Deosebit de interesantă apare reprezentarea de pe reversul monedei lui Filip cel Tînăr [11]. Este posibil ca împăratul Filip Arabul să fi înconjurat colonia Heliopolis cu ziduri, ceea ce credea a-i da dreptul să se considere un nou *conditor* al acestei vechi colonii a lui Augustus [12]; de altfel, pe moneda acestui împărat, colonia Heliopolis, personificată, apare cu turn pe cap. Amintim în acest context că împăratul își arogă aceeași calitate în cazul Romulei (din Dacia Maluensis) din motive asemănătoare: *ob tute-*

[9] H. Cohen, *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain, communément appelées médailles impériales*, V, 1885, p. 127 (nr. 333) și p. 176 (nr. 130).

[10] Robert Saxer, *Untersuchungen zu den Vexillationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian* (Epigraphische Studien, 1), Köln—Graz, 1967, p. 52—53, nr. 95—96. Pentru prezența legiunii VIII Augusta (probabil este vorba numai de detașamente) în Orient — este adevărat, pentru perioade nedeterminate —, vezi IGLS, I, 152 (Cyrrhus), II, 455 (Qâtoûra), III/2, 1160 (Seleucia Pieria) (cf. E. Ritterling, RE, XII, 1925, col. 1660, s.u. *legio*; J.-P. Rey-Coquais, JRS, 68, 1978, p. 68, nr. 324); urme lasă în Orient și o altă legiune, XXII Primigenia (CIL, III, 14402 b, la Sinope, Paphlagonia; inscripție iarăși nedatabilă cu precizie), care trimite detașamente la Romula pe timpul lui Filip Arabul (IDR, II, 325—326).

[11] Această reprezentare ne amintește de o monedă de pe timpul lui Traian, pe care este redată fundarea unui oraș (H. Mattingly — E.A. Sydenham, *The Roman Imperial Coinage*, Londra, 1949 (1968), II, p. 284, nr. 567—568, pl. X/184) — după unii autori, *colonia Dacica* (C. Daicoviciu — H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana* [2], 1936, p. 9; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, p. 32). În legătură cu cele două monede emise la Heliopolis sub Filip Arabul și fiul său, există și părerea că ar comemora retrospectiv fundarea Coloniei Iulia Augusta Heliopolis de către veterani din legiunile V Macedonica și VIII Augusta (J.-P. Rey-Coquais, JRS, 68, 1978, p. 57; vezi și IGLS, VI, p. 34).

[12] Într-un articol publicat de P.A. Février, *Enceinte et colonie (De Nîmes à Vérone, Toulouse et Tipasa)*, în *Omaggio a Fernand Benoit*, III, Bordighera, 1972 (Rivista di Studi Liguri, XXXV), p. 277—286, se afirmă că ridicarea unei cetăți la treapta de *colonia* este legată de construirea zidului înconjurător; această opinie este însă combătută de R. Rebuffat, MEFRA, 86, 1974, 1, p. 506 nota 1 și p. 513 nota 1.

lam ciuit(atis) coloniae suae Romul(ae) circuitum muri manu militari a solo fecerunt[13].

Demn de remarcat este faptul că izvoarele antice nu fac alte mențiuni cu privire la dislocarea unor efective militare din Dacia pe frontul din Orient. Unele aluzii par a face două inscripții : una pe un altar de la Drobeta, dedicat lui *Mars Gradiuus* ('cel care pășește la luptă'), de către *cohors I sagittariorum milliaria Gordiana*[14]; alta, tot pe un altar, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, închinată lui *Mars Augustus*[15] — amîndouă pe timpul lui Gordian al III-lea. Este posibil ca atunci să fi fost dislocate și alte efective militare din Dacia, ceea ce va fi afectat grav apărarea provinciei; într-o inscripție de la Apulum, un anume *G. Val(erius) Sarapio* închină un altar lui *Iupiter Optimus Maximus*, drept mulțumire că a scăpat din captivitatea carpică (*a Carpis liberatus*)[16].

Atacul a intervenit abia după preluarea puterii de către Filip, așa cum rezultă din analiza tezaurelor monetare; acestea sînt :

a) tezaurul de la Săpata de Jos (jud. Argeș); el a fost utilizat ca argument pentru existența unui atac carpic asupra Daciei în anul 242; dar B. Mitrea a dovedit că tezaurul respectiv nu se încheie în acest an, ci în 244 (în tezaur sînt prezenți nu mai puțin de 4 antoniniani, datați între 243 și 244)[17]. ;

b) tezaurul de la Bălești (jud. Gorj)[18]; cea mai recentă monedă datează din anii 243—244 (RIC, 153);

c) tezaurul descoperit în castrul de la Bumbești (jud. Gorj)[19]; ultimele trei piese sînt de la Filip Arabul și Otacilia Severa;

d) tezaurul de la Geomal (jud. Alba)[20]; unica monedă de la Gordian al III-lea datează între 242 și 244 (RIC, 216);

e) tezaurul de la Ioneștii Govorii (jud. Vîlcea)[21]; din 151 de piese, una aparține lui Filip Arabul.

Tezaurele de la Dobridor și Vîrtopu (jud. Dolj), Jeledinți (jud. Hunedoara), Ațel, Ocna Sibiului și Apoldul Mic (jud. Sibiu) fie că nu au fost recuperate în întregime, fie că nu au fost studiate mai amănunțit și nici încadrate cronologic după cataloage mai recente[22].

[13] IDR, II, 324 (=CIL, III, 8031; ILS, 510).

[14] IDR, II, 23 (=CIL, III, 6279; ILS, 3154).

[15] IDR, III/2, 266 (=CIL, III, 1433; ILS, 7129).

[16] CIL, III, 1054; același personaj dedică un altar zeiței Diana Regina (CIL, III, 1003).

[17] Vezi bibliografia citată la nota 8.

[18] D. Protase, SCN, II, 1958, p. 259, nr. 9; cf. C. Preda, SCN, IV, 1968, p. 192—193 (pentru datarea celei mai recente monede din tezaur).

[19] Otilia Gherghe, Petre Gherghe, Revista Muzeelor și Monumentelor (seria Muzee), XIV, 1977, 2, p. 13.

[20] M. Macrea — D. Protase, SCȘCluj, V, 1954, 3—4, p. 534; cf. C. Preda, SCN, IV, 1968, p. 193.

[21] B. Mitrea, SCN, IV, 1963, p. 209—221.

[22] C. Preda, SCN, IV, 1968, p. 190—191, 193. În legătură cu această problemă nu am avut în vedere nici tezaurul de 1921 de piese de la Bîrca, jud. Dolj (menționat de B. Mitrea, Dacia, N.S., VII, 1963, p. 593; *Fasti archaeologici*, XVII, 1965, nr. 6800), în care ultima monedă este bătută sub Filip Arabul, deoarece în această localitate au mai apărut alte trei tezaure — dintre care unul se încheie sub Gordian al III-lea (C. Preda, SCN, IV, 1968, p. 175 și urm.), alte două sub Decius (Oct. Iliescu, SCN, V, 1971, p. 327—332; celălalt, descoperit în 1963, este menționat de D. Tudor, *Oltenia romană*[4], 1978, p. 117). Ar fi posibil ca și cele două tezaure de la Bîrca, avînd ultimele monede de la Gordian al III-lea și Filip Arabul, să fi fost îngropate mai tîrziu decît data atacului carpic asupra Daciei Maluensis.

Aşadar, cele mai de seamă descoperiri monetare, care erau folosite ca dovadă a unui atac carpic asupra Daciei pe timpul lui Gordian al III-lea (în 242), nu mai pot fi luate în consideraţie[23], data îngropării lor fiind ulterioară sau cu semn de întrebare.

În anul 1979, în cursul cercetărilor din castrul roman de la Cîmpulung (Jidava), s-a descoperit, în stratul de arsură provenit de la incendierea unei construcţii interioare, un antoninian de la Filip cel Tînăr[24]:

Av. *M. Iul(ius) Philippus Caes(ar)*. Cap radiat.

Rv. *Principi iuuent(utis)*. Filip cel Tînăr în haine militare, spre stînga, ţinînd glob şi sceptru transversal.

Cohen, 54; RIC, 216 c, antoninian (pl. 8/5), a. 244–246.

Dacă se are în vedere şi timpul scurs pînă la ajungerea acestei monede în Dacia, rezultă că atacul carpic — şi implicit distrugerea castrului de la Cîmpulung — nu a putut avea loc înainte de anul 245.

Deşi legiunea V Macedonica este menţionată pe monedele de la Heliopolis, unitatea şi-a avut sediul permanent în Dacia, pînă la retragerea aureliană; la războiul partic al lui Gordian al III-lea, ea a trimis desigur doar o vexilaţie. De altfel, pe monedele din seria PROVINCIA DACIA, emise începînd din anul 246, reprezentarea figurată a provinciei este însoţită de emblemele celor două legiuni — V Macedonica şi XIII Gemina[25].

Se poate deduce, din cele arătate mai sus, că dislocarea unor trupe din Dacia pentru războiul cu parţii a slăbit apărarea provinciei, încurajînd atacul carpilor [26].

Martie 1985

Muzeul de Istorie al R.S. România
Calea Victoriei, 12
70011 Bucureşti

QUELQUES ASPECTS DE L'HISTOIRE DE LA DACIE REFLÉTÉS PAR LES ÉMISSIONS MONÉTAIRES DE L'EMPEREUR PHILIPPE L'ARABE

(RÉSUMÉ)

L'auteur discute deux monnaies en bronze émisses par la ville de Héliopolis de Syrie (Cohen, V, p. 127, n° 333 et p. 176, n° 130; voir *supra*, p. 58).

Les légendes explicatives des revers de ces monnaies nous informent sur la présence dans cette ville d'une vexillation des légions Ve Macedonica (qui tenait son camp à Potaïssa, en Dacie) et VIIIe Augusta (de Germanie Supérieure; voir à ce propos R. Saxer, Epigraphische Studien,

[23] C. Preda, SCN, IV, 1968, p. 193–195.

[24] Em. Popescu, C.C. Petolescu, T. Cioflan, *Distrugerea castrului roman de la Cîmpulung (Jidava)*, în Studii şi comunicări, Cîmpulung Muscel, 1984, p. 16.

[25] Despre această problemă, I. Winkler, SCN, V, 1971, p. 147–148.

[26] Se ştie că prin atacurile anterioare carpii atinseseră numai Moesia Inferioară; R. Vulpe, *op. cit.*, p. 230–232.

1, 1967, pp. 52–53, n°s 95–96), et non de la commémoration rétrospective de la fondation de la *Colonia Heliopolis* (voir J.-P. Rey-Coquais, JRS, 68, 1978, p. 57).

Selon l'auteur, un détachement de la légion Ve Macedonica et, éventuellement, aussi d'autres formations militaires de la Dacie, ont participé à l'expédition contre les Parthes de l'empereur Gordien III. La dislocation de ces effectifs a affecté probablement d'une manière assez grave le système défensif de la province ; ce fait a encouragé les Carpes, qui ont déclenché en 245 leur grande invasion de la Dacie. Les envahisseurs ont ravagé spécialement la Dacie Maluensis ; à cette occasion, le *limes transalutanus* a été abandonné et la défense de la province retirée sur l'Olt.